

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Алымбаева З.А., Касымбекова Н.Ж.

**УЛУТТУК КИЙИМДЕР – СЕМИОТИКАЛЫК
КАЗЫНАНЫН БИРДИГИ**

Алымбаева З.А., Касымбекова Н.Ж.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА – СЕМИОТИЧЕСКАЯ
КАЗНАЧЕЙСКАЯ ЕДИНИЦА**

Z.A. Alymbaeva, N.Zh. Kasymbekova

NATIONAL CLOTHES – SEMIOTIC TREASURY UNIT

УДК: 391.687-112/715

Кийимдер – адамзат тарыхындагы кызыктуу маданий феномендердин бири болуп саналат. Орус элинин улуттук кийимдерин иликтөөгө алган окумуштуусу Н.М. Калашникова аларды семиотикалык доминанттардын казынасы катары баалайт. Чындыгында улуттук кийимдерди социокод катары кароого толук негиз бар, себеби, алар материалдык жана рухий маданияттын мүнөзүн чагылдырат, аны менен катар ар түрдүү хронологиялык мезгилдердин жана этностордун коммуникациялык, трансляциялык, белгилик ортомчусунун кызматын аткарат. Макалада кийимдердин семиотикалык мааниси аркылуу адамдын тигил же бул курактык категорияга таандык болушу талдоого алынат.

Негизги сөздөр: семиотика, маданий феномен, тажрыйбалык функция, салттуу билим.

Одежда – считается одним из интереснейших культурных феноменов в истории человечества. Н.М. Калашникова, которая исследовала русскую национальную одежду оценивает их как богатством семиотических доминантов. В действительности есть все основания считать национальную одежду социокодом, потому что они представляют материальный и духовный характер культуры, по сути исполняют обязанности посредника разного хронологического сезона и коммуникационных, трансляционных пометок этносов. В статье анализируется принадлежность человека к той или иной возрастной категории, через семантические анализы одежды.

Ключевые слова: семиотика, культурный феномен, традиционное знание.

Clothes - are one of the most interesting cultural phenomena in the history of humanity. The person who researched the Russian national clothes, NM Kalashnikov estimates them as a wealth of semiotic dominants. In fact, there are a lot of reasons to consider ethnic dress as social code, because they represent the material and spiritual nature of culture, in effect fulfill the duties of a mediator of different chronological seasons and of communication, translation marks of ethnoeses. The article analyzes the person's belonging to this or that age category, through semantic analyzes of clothes.

Key words: semiotics, cultural phenomenon, traditional knowledge.

Кийимдер – адамзат тарыхындагы кызыктуу маданий феномендердин бири болуп саналат. Байыркы кийимдер адамдардын дүйнө таанымын чагылдырып, алардын маданият ааламынан кабары бардыгын тастыктайт [1, 112-б.]. Этнограф-окумуштуу Ю.Липс да «турак-жай жана кийим-кечелер болмуштун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн сактаган табигый жана маданий космостун типтүү үлгүсү» экендигин белгилеген.

Орус элинин улуттук кийимдерин иликтөөгө алган окумуштуу Н.М. Калашникова аларды семиотикалык доминанттардын казынасы катары баалайт [2,87-б.]. Л.Н. Гумилев ар бир этностун улуттук кийимдери туруктуу концепт деп санаса, Ю.М. Лотман аларды маданияттын семиотикалык системасынын бирдиги катары тааныган. Демек, улуттук кийимдер – адамзат болмушун интерпретациялоочу «тирүү» механизм. Этносемиотика багытынын өзөктүү предметтеринин бири улуттук кийимдер искусствонун тилге тийгизген таасири менен бирге элдин дүйнө таанымын, географиялык өзгөчөлүктөрүн, жашоо мүнөзүн талдоого жардам берет. Бул тармакка Ролан Барт, Клод Леви-Стросс, Умберто Эко, М.М. Бахтин, П.Т.Богатырев сыяктуу ири окумуштуулар чыйыр салышкан. Чындыгында улуттук кийимдерди социокод катары кароого толук негиз бар, себеби, алар материалдык жана рухий маданияттын мүнөзүн чагылдырат, аны менен катар ар түрдүү хронологиялык мезгилдердин жана этностордун коммуникациялык, трансляциялык, белгилик ортомчусунун кызматын аткарат.

Кыргыздар Кавказ, Түштүк Сибирь, Алтай, Орто Азия, Казакстан ж.б. аймактардагы элдер менен мамилелеш болсо да, салттуу кийимдер топтому рухий жана материалдык маданияттын белгилери менен айкын этностук бөтөнчөлүктү камтыган маани-

лүү компонент болуп саналат. Улуттук кийимдердин калыптануу мезгили бир топ кылымдарды камтыйт. Узак жолду басып өткөн улуттук кийимдерибизге бир катар факторлор: ата-бабаларыбыздын дүйнөнү поэтикалык-элестүү кабылдоосу, көчмөндүк жашоо мүнөзү, чарбачылык ишмердүүлүгү, климаттык жана ландшафттык шарттар, этникалык тарых жана рухий маданият өз изин калтырган. Алар тажрыйбалык-утилитардык, көркөм-эстетикалык, коомдук, жыныстык, моралдык функцияларынан тышкары, өз алдынча белгилик системалар топтомуна ээ болгон. Келечекте аларды иликтөө үчүн бир катар окумуштуулардын тартылары анык.

Бизди кызыктырган маселе – кийимдердин семантикалык мааниси аркылуу адамдын тигил же бул курактык категорияга киргендигин аныктоо мүмкүнчүлүгү.

Ымыркайдын кийимдери. Наристенин көз жауусуна байланыштуу кыргыздарда бир топ ырым-жырымдар аткарылган. Алардын жардамы менен жаңы төрөлгөн баланын жана эненин амандыгын тилешип, узун, ырыс-кешиктүү өмүр сүрүүсүн камсыздоо аракетин көрүшкөн. Мындай сыйкырдуу, сакралдык жүктү баланын кийими да аткарган. Ал этникалык, жаш курактык, коомдук маркер болуу менен катар магиялык коргоочу кызматына эгедер болгон. Ымыркай алгач ата-апасынын, чоң ата-чоң энесинин эски кийим-кечелеринен жасалган жумшак ороо-чулгоого оролгон же кырк түрлүү кездеменин өөнүнөн тигилген көйнөк кийгизилген. Ал ымыркайды оору-сыркоодон, көз тийүүдөн, таза эмес күчтөрдөн сактоо максатын көздөгөн. Бул жөрөлгө тажиктерде «куртаи чиллагай» деп аталат. «Чилля» – «кырк» көйнөк баланын кыркылыгы чыкканга чейин кийгизилген. Наристе дүйнөгө келгенден кийин кырк күн өткөн соң кыркы чыгарылат. Бул жөрөлгө буга чейин ымыркай киндик аркылуу өлүү дүйнө менен байланышта деп эсептелип, толук кандуу үй-бүлө мүчөсү катары каралбагандыгын айгинелейт. Ошол убакытка чейин, башкача айтканда, кыркы чыкканча кийген «көйнөгүнө» (ал жөн гана кездемелердин өөнү) түрдүү таттуу-даамдууларды, айрым жерлерде куурулган буудайды түйөт да, бир иттин мойнуна байлап коё берет. Аны айыл балдары кууп жетип, кармаган соң ит көйнөккө түйүлгөндү бөлүп алат. Курак кездемени баласы жок келинчектер ырым кылып алат» [3, 67-б.]. Кыркылыгы чыгарылып, киндиги түшкөндөн кийин ит көйнөгү кийгизилген.

Иттин мифтик бейнесинин калыптанышы байыркы таш кылымына (палеолит) таандык. Казак окумуштуусу А.Коңыратбаевдин пикирине таянсак: «Ит тотеми – матриархат доорунун культу. Ал б.з.ч. IV-VI кылымдарда бүткүл сак, массагет, Хорезм тайпаларынын, Орто Азия элдеринин отко табынууга чей-

инки культу болгон». «Авеста» китебине ит тотемдик жаныбар катары кирген. Кыргыз элинин итти жети казынанын бири деп аташы да ошондой ишенимдерге байланыштуу деп эсептейбиз. Ошондой эле аялдын баласы токтобой, чарчап кала берсе, алгач көйнөктү иттин башына кийгизип, андан кийин ымыркайга кийгизген. Баласы аман калып, өмүр жашы узак, жаны бекем, ит жандуу болот деген үмүттүлөктөн, жана көп балалуу болсун деген ырымдан улам бул жөрөлгө жаралса керек. Ал көйнөктүн ит көйнөк аталышы да ушуга байланыштуу. Ушундай жөрөлгө татарларда, ногойлордо, казактарда да бар, ошондон улам аны жалпы түрк элинин ырасымы деп саноого болот. Демек, ит көйнөктүн культу түшүнүктөргө тикелей байланышы бар.

Тестиер кыз – бул кол арага жарап, үй ичиндеги иштерди аткаруу жоопкерчилигин түшүнүп калган курак. Тестиер чактан тарта кыз балага тарбиятаалим маселеси башталат. Тестиер кыз чыптама, көйнөк менен такыя топу кийет. Боз үйдү элестеткен топуга үкү тагылат. Кыздардын кийимдеринде бойго жеткен кыздарга мүнөздүү белгилердин элементтери, чач жасалгаларынын түрлөрү аз-аздан кошула баштаган.

Беш көкүл кыздар жүк бурчунда отуруп, узчулук өнөргө серп сала баштайт. Кыз бала ал өнөргө колуна ийне алары менен эле аралашып кетпеген. Алгач жүз аарчыга сайма сайдырышкан. Бир топ аракеттерден улам жүз аарчыга сайма сайылып бүткөндө гана, анын жашоого даярдыгы башталгандыгын туюшуп, ага такыя кийгизишкен. Такыя аппак кийизден жасалып, таптаза болгон, качан кыз баланын өнөрү өркүндөп, даярдыгы быша баштаганда, ошого жараша такыяга оюмдар түшүрүлгөн. Мындан биз кыргыз оюмдары жөн эле кооздукту гана эмес, белгилүү маанини туюндурган жазуу экендигин да эске алуубуз зарыл. Анткени ал жаш куракты түшүндүрүп, маал-маалы менен алмаштырылып турган. Салттуу кийимдер топтомунан беш көкүлдүү кыздарга мүнөздүүлөрү кызыл чыптама, тик жака, кош этек көйнөк, такыя, үкүлүү кундуз тебетей болгон. Кыздын оң жаагына беш, сол жаагына беш өрүлгөн чач түшүргөн. Демек, эки жагын 10 чач жапкан, ал эми далысына жети өрүм ташталган. Беш көкүлдүү секелек курактан тартып, кыздын турмушка даярдыгы толук бүткөнгө чейин, кудалашуу сөзү бүтө элек башы бош кыздар үкүлүү топу, тебетей, кош этек көйнөк, кемсел, өкчөлүү өтүк кийип, кооздуктарды тагынышкан. Кийимдеринде никелик куракка чейинки жаштарга мүнөздүү эксплициттик-маркерлөөчү бирдиктер орун алган. Кыздар «сүйүү касиетин» жана бойго жеткендигин ырастаган кооздук-жасалгаларды тагына баштаган.

Беш көкүлдөн өткөн курак бийкеч деп аталат. Кыз бала бойго жеткен мезгилде кудалар менен сөз бүтүп, жарым-жартылайбы, толук түрүндөбү калың өтүп калган кыздар шөкүлө кийишкен. Демек, баш кийимдер алардын жаш курагы менен катар, алардын башы бош же кайындалган экендигин да «айтып бере алган».

Колукту – жаңы турмуштанган кыз. Келинчектер шөкүлөнү жоолук менен алмаштырышкан. Келин төрөгөндөн кийин гана ал үйдүн толук кандуу мүчөсү катары кабыл алынып, жоолук белгилүү тартип, жөрөлгө менен элечекке алмаштырылган.

Аялдар шөкүлө, элечек, кеп такыя, дүрүя, жоолук жана жаш өзгөчөлүктөрүнө карай кооздуктар жана оймо-чиймелер менен көркөмдөнүп-жасанышкан. Кыз-келиндер жакасы кыйгачынан оюлган, саймалуу сызма менен жээктелген көйнөк кийишсе, ал эми жашамал аялдар жакасы тигинен оюлуп, көкүрөгүнө бүчүлүк, капталына кыйык салынган көйнөктөрдү кийишкен.

Кийимдердин тигилүү өзгөчөлүгү гана эмес, андагы түстөр да маанилүү ойду туюндурган. Окумуштуу П.А.Флоренский: «Салттуу маданиятта түстөр белгилүү бир абалды айгинелөөчү маркер» деп белгилеген. Демокрит түстөрдүн шайкештигин адам менен табияттын карым-катышынын формуласы деп санаган. Чындыгында түстөр жаш куракты аныктоого да өбөлгө түзгөн. Түстү жаш курак менен байланышта кароо идеясы И.Гетеге таандык. Түстөрдүн мындай символдук белгиси кыргыз калпагында да чагылдырылган. Кыргыз калпагы – бул кыргыздардын улуттук кийимдеринин эң ыйыгы. Бул баш кийимди кийген адам байыркы бабаларынын тарыхына тамырлашып, калайык-калкынын тагдырына бекем байланат. Ырас, калпактын маани-маңызына сиңирилген философияны мындай учкай ой менен чектеп коюуга болбойт, ал терең чечмелөөнү талап кылган көрүнүш. Бирок, биз четтебей, калпактын түсү туюндурган ата-бабаларыбыздын ой чабытын иликтеп көрөлү.

Белгилүү бир түстү алып жүрүүчү андан белгилүү бир күчтү алары белгилүү [4, 123-б.]. Ага жараша кыргыздар уул баласы балагатка жеткенге чейин кыюусу жашыл калпак кийгизишкен. Жашыл түс өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган. Ал үмүттүн, эркиндиктин (турмуш кура элек, турмуш коомутун салына элек, башы бош), кубанычтын, чыгыштын түсү. Ирандыктарда жашыл түс «дүркүрөп өсүү» деген мааниге ээ. Бул бак-дарактарга бүчүр байлап, жер ойгонуп, жаңы жашоонун башталгандыгынын символу – жаз мезгилинин белгиси. Б.а. жашыл кыюусу бар калпак кыргыз баласынын жаңыдан жетилип келе жаткандыгын түшүндүргөн. Калпактагы оюмдар да баланын жаш курагын чечмелеген сыр-түйүн-

дүн ачкычы болгон. Жаш балдарга колдой жүрсүн деп Умай эненин, көз тийбесин деп карганын тырмагын, тилеги дайыма суудай аппак болсун деп булактын жана башкалардын образын оюу менен чагылдырышкан. Ошондуктан оюулар да “Умай эне”, “карга тырмак”, “булак” оюмдары деп аталат.

Балагатка толгон мезгилде жашыл кыюусу бар калпак кызыл менен жээктелген калпакка алмаштырылган. Кызыл – адамзаттын сүйүктүү түстөрдүн бири болгон. Ал түштүктүн, улуу күндүн, оргуштаган оттун, жашоо өзөгү кандын түсүн чагылдырган. Демек, кызыл – жашоонун уламалуулугунун, үзгүлтүксүздүгүнүн түсү. Кызыл көпчүлүк элдерде сүйүүнүн, аруулуктун, никенин символу [5, 115-б.]. И.Гете кызыл түстү күч-кубаты ашып ташкан адамдар тандарын белгилеген. Ал эми полинезия элдеринде кызыл «сүйүктүү» сөзүнүн синоними катары да колдонулат. Ошондуктан баралына толуп, бойго жеткен курактагы кыз-келиндер, жигиттер кызыл түстүү кийимдерди кийишкен. Чечмелей келсек, балагат куракка жеткен мезгилде башы бош жигиттер өзүнө өмүрлүк жар издөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Кызыл кыюу калпак чоочун айылдын адамдарына, өзгөчө кыз качырып, жеңкетай жегиси келген жеңелерге көп нерсени «кабарлап», ой-тилеги дал келген жаштардын өз ара пикир алышуусуна шарт түзгөн. Айылга кызыл жээктүү калпакчан эки мырзанын келиши (күйөө бала жана күйөө жолдош) жүк бурчунда олтурган кыздарды эле эмес, алардын жеңелерин кошо толкундатып, алардын, ал гана эмес бүтүндөй айылдын сынынан өтүп, айыл ичиндеги ушак-айың менен кеңири талкууга негиз болгон. Мындай шартта негизги «күнөөкөр» катары кызыл түс менен кыюуланган калпактын кабылданышы шарт. Ошентип, калпактагы кыюунун арты менен жигит өзүнө жар табууга жетишкен.

Жигит үйлөнүп, өзүнчө үй-жай күткөндө кыюусу кара калпак кийгизишкен. Кара түс – түндүк тараптын, тынчтыктын, токтоолуунун, Жердин, б.а. азык берүүчү, багуучу элементтин түсү. Мындай калпакты илгери кыз тарап даярдап келип, күйөө балага тартуулашкан. Кара кыюу жигиттин үй-жайы бар экендигин, жигит ак-карасы аралаш турмуш шарына кошулганын баяндаган. Кокус жары көз жумуп кетсе, анда эркек төрт тарабы тең кара кийизден жасалган калпак кийген.

Эгер адам өз айылдаштарынын же өз уруусунун алдында кадыры жогорулап, эл башкарууга кудурети жетип калса, анда андай адамга аппак түстөгү калпак кийгизишкен. Мындай калпакты калыс, акылман, көсөм адамдар да кийүүгө акылуу болушкан. Уруу башчылары, бийлик ээлери карапайым калктан айырмаланып турушкан. Алар даражасы жогору экендигин билдирген төбөсү шуншуйган, кыюусу жок ак

калпакты, б.а. “Бакай калпак” кийишкен. Анткени көпчүлүк элдерде ак акылмандыктын түсү катары каралат. Ал эми ырым-жырымдарда ак түс башка дүйнөнүн, өлүмдүн, бир абалдан экинчи бир абалга өтүүнүн белгиси деп саналат [6, 35-б.]. Буга мисал, ымыркайдын ороо-чулгоосу, колуктунун көйнөгү, кепин ж.б. ак түстө болушу. Кытай маданиятында батышты – ак түс менен туюндурушкан да, ал тарапты тирүүлүктүн чеги, хаостун мекени катары баалашкан. Кыргыздарда да ак падыша деген түшүнүк кездешкен, ал батыштан келген падыша дегенди айгинелеген. Мындай окшоштук өлүмгө байланыштуу да кездешет. Кытайлыктар өлүм зыйнатын ак окуя деп аташса [7, 57-б.], кыргыздарда акка моюн сунуу, ак өлүм деген түшүнүктөр кездешкен.

Демек, адамдардын ички сезимдерин, маанайын, уйгу-туйгу ойлорун баяндаган түстөрдүн “тили” алгач Чыгышта чыйыр салган болсо, кийинчерээк туруктуу символго айланып, ал жеке адам эмес, бүтүндөй маданияттын ачкыч, кодуна айланган. Аны тере-

ңирээк изилдөө сөз кадырын билген, сөз баккан, “сөз – күмүш, унчукпоо – алтын” деп, ашыкча сүйлөбөй, алдыртан байкаган кыраакы кыргыз элинин улуттук маданиятынын жаңы кырларын ачат деген ишеним-дебиз.

Адабияттар:

1. Файзуллина Д.Ф., Историко-культурная реконструкция элементов костюма: на материале населения Волго-Камья д.н.э. 11-6 вв. - М., 1994. - 180-б.
2. Калашникова Н.М., Семиотические доминанты в традиционном костюме народов России. - М., 2001, 230-б.;
3. Казактар [Текст]. - 1998, V том, 72-б.
4. Базыма Б., Цветовая символика и психодиагностика. - СПб., 2001. - 132-б.
5. Матейко К.И. Украинская народ. Одежда. - Киев, 1977. 145-б.
6. Чеснов Я.В. Лекции по истор. Этнологии. - М., 1998. - 180-б.
7. Чжан Шулинь Цвет костюма. - Пекин, 1995. - 57, 120-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Акынбекова А.У.